

बौद्ध दर्शन : विश्वशान्ति र मानवतावादको मध्यमार्गी बाटो

डा. नवराज खतिवडा,

उपप्राध्यापक,

त्रियुगा जनता बहुमुखी क्याम्पस, गाईघाट, उदयपुर

लेखसार

बुद्धले आफ्नो उपदेशमार्फत प्रेम, सद्भाव, भाइचाराको सन्देश फैलाए जसको फलस्वरूप बुद्ध धर्मावलम्बीहरू सम्पूर्ण प्राणीहरूप्रति दयावान, शान्तिप्रेमी, मानवमूल्यको सम्मान गर्ने भएका छन्, युद्ध, रक्तपात र हिंसाबाट टाढा रहन मन पराउँछन् । भगवान बुद्धले प्रचलित धार्मिक पूजाआजा, ब्राम्हण र भीक्षुहरूलाई दान दिने कुराको विरोध गरेनन् । उनले ब्राम्हणहरूको निन्दा पनि गरेनन् तर ब्राम्हण हुनका लागि नैतिकवान, सदाचारी तथा विवेकशील हुनुपर्ने औँल्याए । पापबाट आफूलाई मुक्त राख्न निर्दोष पशुवध गर्ने होइन बरु सत्यलाई आत्मसात गर्नु हो भन्ने उपदेश दिए । आत्मा र ज्ञानको आर्जन गर्न गृह त्याग गर्नुपर्ने कुरासँग उनी सहमत भएनन् । बुद्धका अनुसार हाम्रा असीमित इच्छा र कामेच्छाहरूलाई त्याग्न सके मात्र दुःखको निरोध हुन्छ । उनका अनुसार जीवनमा अष्टमार्ग अपनाएर निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

मूलशब्दहरू : बुद्ध, बौद्ध दर्शन, मध्यमार्ग, बोधि वृक्ष, बोधि सत्व, भिक्षु, निर्वाण

परिचय

बौद्ध दर्शन वा बुद्ध धर्म संसारको एक पुरानो र महत्वपूर्ण दर्शन वा धर्म हो । यो एसियाका सबै जसो देशहरूमा फैलियो र यसले ती देशहरूको संस्कृतिलाई पनि प्रभाव पार्यो । इशापूर्व पाँचौं शताब्दीतिर साधु-सन्तहरू विभिन्न ध्यानतप गरिरहन्थे र आफ्नो जीवनका अनुभवहरूबाट मानिसहरूलाई ध्यान, योग सिकाउँथे, उनीहरू सामाजिक अन्यायहरूको विरोध गर्दथे । यस्तो सामाजिक वातावरणमा सङ्घर्ष गर्न सिद्धार्थ गौतम ५६३-४८३ इसापूर्व तिर क्रियाशिल रहे । सिद्धार्थ गौतमका रूपमा जन्मिएका उनी आफ्नो विद्वताकै कारण बुद्ध भनेर चिनिए ।

बुद्धको प्रारम्भिक जीवन

बुद्धका जीवन र उपदेश सम्बन्धी विभिन्न मिथकहरू छन् । सिद्धार्थ गौतम शाक्यकुलमा राजा शुद्धोदन र मायावतीको कोखबाट लुम्बिनीमा जन्मिएका हुन् । एक मिथकका अनुसार उनकी आमाले सपनामा सेतो हात्ती

उनको कोखमा प्रवेश गरेको देखिन् जसको सङ्केत भविष्यको बुद्ध गर्भमा आए । उनी जन्मेको एक हप्तापछि उनकी आमाको निधन भयो र सिद्धार्थलाई उनकी सानीआमाले हुर्काइन(वर्मा, २००६, पृ. ८) ।

न्वारानका समयमा राजपुरोहितहरूले नवजात बालकलाई हेरे । उनले आफ्नो बुबाको पदचाप पछ्याए ठूलो सम्राट बन्ने वा आध्यात्मिक मार्ग अपनाए संसारको गुरु बन्ने कुराको भविष्यवाणी गरिदिए । राजाले आफ्नो एकमात्र सन्तानले राजकाज चलाओस् भन्ने इच्छा राख्थे र उनलाई सांसारिक दुःख केही नहोस् भनी दरवारको चार पर्खालभित्र सुख सयल मै उनलाई हुर्काए पनि । उनको विवाह सुन्दरी यशोधरासँग गरिदिए । उनीहरूबाट राजकुमार राहुलको जन्मभयो । उनलाई शिक्षा र युद्ध कला पनि सिकाइयो । उनी जब दरवार बाहिर शहरमा घुम्न निस्के, उनले सामान्य मानिसहरू पीडामा रहेको देखे । उनले बुढो, रोगी र मरेको मानिस देखे । उनले एउटा सन्यासीलाई पनि देखे जसको भौतिक सम्पत्ति केही पनि थिएन, तै पनि ऊ शान्त थियो । उनन्तीस वर्षको उमेरमा उनले महसुस गरे कि उनले आफूले विलासी जेल जीवन बिताएको रहेछु र यस्तै जीवन भविष्यमा पनि हुने रहेछ । जब उनले सर्वसाधारणको दुःख देखे तत्पश्चात मानव हुनुको अर्थ खोजे र यस सांसारिक भोग विलासलाई तिलाञ्जलि दिएर गृह त्याग गरे । उनले गृहत्याग गर्दा आफ्ना परिवारका सदस्यहरूलाई अन्तिम पटक हेरे, एक नोकरका साथ घोडा लिएर उनी दरवार बाहिर पुगे र लामो आफ्नो कपाल काटे । आफ्ना जुहार तहरू फुकाले र साधारण कपडामा केही नलिई यस संसारमा ज्ञानको खोजीमा अगाडि बढे (तामाङ, २०६६, पृ. ६२) ।

उद्देश्य

यस अनुसन्धानको विशिष्ट उद्देश्य यस प्रकार रहेको छ :

- बौद्ध दर्शनको ऐतिहासिक विकासक्रम बारे प्रकाश पार्नु,
- बौद्ध दर्शनले शान्ति र मानवताका लागि गरेको योगदानको चर्चा गर्नु,

अध्ययन विधि

यो अध्ययन द्वितीय स्रोतमा आधारित छ । द्वितीय स्रोतअन्तर्गत तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सम्बन्धित बुद्धदर्शनको पुस्तकहरू तथा लेख रचनाहरूको उपयोग गरिएको छ, साथै सूचना प्रविधिको प्रयोग गरेर द्वितीय स्रोतहरूको खोजी गरिएको छ । बुद्धदर्शनमा आधारित समालोचनात्मक, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनको सीमा

बौद्ध दर्शनको विस्तार बारे सामान्य परिचय दिनुको साथै यसले मानवताको लागि गरेको योगदानको सामान्य चर्चा गर्नु रहेको छ ।

प्रस्तुतीकरण र व्याख्या

सिद्धार्थबाट बुद्ध

घरबाट हिँडेपछि उनी सर्वप्रथम मगध देशको राजधानी राजगृह पुगे । सुरुमा उनी अलारकालम र उद्दक रामपुत्रका चेला बने र तिनीहरूको उपदेश सुने तर त्यो उपदेशबाट सन्तुष्ट नभएपछि उनी बोधगयाको नजिक रहेको उरुमेला भन्ने ठाउँमा पुगे । त्यहाँ उनी धेरै पटक भोक भोकै बसे । यति त्याग गर्दा पनि उनलाई कुनै ज्ञान प्राप्त भएन र संसारको रहस्य पत्ता लगाउन सकेनन् । उनी भ्रण्डै भ्रण्डै प्राण त्याग गर्ने अवस्थामा पुगे त्यसैले अब अन्नखाए । बोधि वृक्ष मुनि पूर्वतिर फर्केर ध्यान गर्न थाले र उनलाई ज्ञान प्राप्त भयो । उनलाई संसारको दुःखबाट मानव जातिलाई मुक्ति दिलाउने युक्ति फुर्यो । उनमा अन्धकार नष्ट भएर ज्ञानको दीप बल्यो । उनले दुःख, बुढ्यौली र मृत्युलाई नयाँ रूपमा देखे र यसबाट मुक्ति पाउने उपाय पनि पत्ता लगाए । उनले उपदेश दिँदै हिँड्न थाले । बुद्धको उपदेशहरू सरल छन् । उनका अनुसार जसले धार्मिक जीवन जीउन चाहन्छन् उनीहरूले आफूलाई अति पीडा दिने काम गर्नु हुँदैन । उनले भने जीवनमा अष्टमार्ग अपनाएर निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सिद्धार्थ गौतम व्यवहारिक व्यक्ति भएका हुनाले उनले मध्यमार्ग अपनाउन पुगे । उनी बुद्ध भएपछि उनलाई छोडी जाने पाँचजना साधुसन्तहरूलाई भारतको बनारस नजिकै रहेको डियर पार्क नजिकै भेटे । तिनीहरूलाई बुद्धले उपदेश दिए । उनीहरू बुद्धको ज्ञान सुनेर प्रथम चेला बने । त्यसपछि उनी उत्तर भारतको गाउँगाउँ बस्ती बस्तीमा पुगेर आफ्नो अन्तर्दृष्टि र जीवन पद्धतिको बारेमा उपदेश दिन थाले । बुद्धको बाटो गृहस्थी जीवन र गृह त्याग गरेको कठोर तपस्या गर्ने साधु सन्तबिचको मध्यमार्ग हो । उनले भिक्षुहरूलाई घर घरमा गएर भीक्षा मागेर गुजारा गर्न उपदेश दिए । आधुनिक दृष्टिकोणले बुद्धको जीवन पद्धतिलाई हेर्दा स्वस्थ देखिन्छ । सामान्य खानपान, मद्यपान नगर्नु, दैनिक यात्रा, नियमित ध्यान, शुद्ध हावा लिनु जस्ता उपदेश आदिले मानिसलाई स्वस्थ रहन मद्दत गर्दछ । अन्ततःअसी वर्षको उमेरमा उनले निर्वाण प्राप्त गरे । उनले निर्वाण प्राप्त गर्नुभन्दा पहिला उनको अन्तिम उपदेश थियो - “परम पूर्णताप्राप्त गर्न र आन्तरिक शान्तिप्राप्त गर्न आफ्नो अन्तर्दृष्टिमा विश्वास गर र आत्म नियन्त्रण गर” । यसपछि उनी दाहिने छेउ फर्के र निर्वाण प्राप्त गरे (मोल्लो य, २००१, पृ. १०५-१६२) ।

बौद्ध दर्शनको विकास

बुद्धको जन्मको समयमा समाजमा पुरोहितको दबदबा थियो । उनीहरूले राजाको पुरोहित र सर्वसाधारणको पुरोहितको भूमिका निभाउँदै आएका थिए । त्यतिखेर क्षत्रियहरूले उपनिषद्मा लेखिएको दर्शन पक्षलाई चुनौती दिइरहेका थिए । तर पनि ब्राम्हणहरूले आफूलाई पुरोहितवर्गमा कायम राख्न प्रयत्न गरिरहेका

थिए । पुरोहितहरू आध्यात्मिक पथप्रदर्शक बने बापत मानिसहरूलाई धेरै दान गर्न उक्साउँथे । उनीहरूमा पहिले जस्तो पुरोहितमा हुने निष्ठा र त्यागको भावना थिएन । ईश्वरलाई खुसी राख्न निर्दोष जनावरहरूको बलिदान र पुरोहितलाई दान दिनु पर्छ भनी व्याख्या गर्थे । आफूलाई उनीहरू ईश्वरका प्रतिनिधि ठान्दथे र दान बेगरको धर्म मरे समान हो भन्ने भ्रम छर्थे (दाहाल, र खतिवडा, पृ. १७२) ।

भगवान बुद्धले प्रचलित धार्मिक पूजाआजा, ब्राम्हण र भीक्षुहरूलाई दान दिने कुराको विरोध गरेनन् । उनले ब्राम्हणहरूको निन्दा पनि गरेनन् तर ब्राम्हण हुनका लागि नैतिकवान, सदाचारी तथा विवेकशील हुनु पर्ने औल्याए । पापबाट आफूलाई मुक्त राख्न निर्दोष पशुबध गर्ने होइन बरु सत्यलाई आत्मसात गर्नु हो भन्ने उपदेश दिए । आत्मा र ज्ञानको आर्जन गर्न गृह त्याग गर्नु पर्ने कुरासँग उनी सहमत भएनन् । बुद्धका अनुसार हाम्रा असीमित इच्छा र कामेच्छाहरूलाई त्याग्न सके मात्र दुःखको निरोध हुने हुन्छ । उनका समयमा हिन्दू ब्राह्मणहरूले रोगहरूबाट मुक्त हुन पशु बलीदिने र धार्मिक अनुष्ठान गर्नुपर्ने औल्याएका थिए तर उनले हृदयको शुद्धताले मात्रै रोगहरूबाट मुक्त हुन सकिने तर्क प्रस्तुत गरे ।

बुद्धले हिन्दू ब्राह्मणहरूको बली र कठोर धार्मिक अनुष्ठानको विरोध गरे । बुद्धका अनुसार बोधिसत्वहरूले बुद्धत्व प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षा राख्दछन् । उनीहरू सबै मानव जातिका लागि आफ्नो स्वामित्वमा भएका भौतिक कुराहरू त्याग गर्न मन पराउँछन् । उनीहरूले मानव जातिलाई प्रेम गर्दछन् (चोप्रा, १९८३, पृ. १७-२४) ।

भारतीय दर्शनको बौद्ध धर्ममा प्रभाव

सुरुसुरुमा बौद्ध दर्शनले भारतीय विचारलाई स्वीकारेको देखिन्छ । बुद्ध दर्शनका विशेषताहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- अहिंसा : भारतीय उपमहाद्वीपमा पशु बली प्रचुर मात्रामा प्रचलनमा थियो । तर बौद्ध धर्ममा अहिंसा आधारभूत तत्व हो । अहिंसाले शारीरिक दुःखलाई साथै कसैको मनमा चोट नपुऱ्याउनु पनि हो ।
- पुनर्जन्म : बौद्धमार्गीहरू पुनर्जन्ममा विश्वास गर्दैनन् । जसले जीवनमा सम्पूर्ण तृष्णाहरूलाई समाप्त गर्न सक्तैन ऊ मात्र पटकपटक जन्मने र मर्ने क्रममा अल्झिरहन्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । जुन मनुष्यले आफ्ना सम्पूर्ण इन्द्रियहरूमाथि विजय प्राप्त गर्न सफल हुन्छ उसले मात्र निर्वाण प्राप्त गर्दछ भन्ने मान्यता छ ।
- निर्वाण : बौद्ध दर्शनमा निर्वाण भनेको मृत्युपछि जन्म र मृत्युबाट छुटकारा पाउनु हो । जो मानिस मर्ने बेलामा कुनै कुराको आशक्ति राख्दैन जन्म, पुनर्जन्म र मृत्युको चक्रमा पर्नु पर्दैन ।

बौद्ध धर्मका दार्शनिक आधारहरू

बुद्धका उपदेशहरूलाई चार आर्य सत्यहरूमा बताइएको छ । बुद्ध धर्म वा बुद्ध दर्शनको मूल आधार नै यी चार आर्य सत्य हुन् । बुद्धका चार आर्य सत्यहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- सांसारिक जीवन दुःखले परिपूर्ण छ,
- दुःखको कारण छ,
- दुःखको अन्त छ,
- र दुःख अन्तको उपायाहरु छन् ।

दुःख उत्पन्न हुने कारण नाश गर्नु नै निर्वाण मार्ग हो । निर्वाण प्राप्तिका आठ मार्गहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

- सम्यक (ठीक) दृष्टि
- सम्यक वचन
- सम्यक कर्म
- सम्यक जीविका
- सम्यक व्यायाम
- सम्यक स्मृति
- सम्यक समाधि

(शर्मा र शर्मा, पृ. २१९-२२०)

आन्तरिक तत्व

बौद्ध धर्मको प्रार्दुभाव भएको समयमा संसारभर विभिन्न दार्शनिकहरूले आ-आफ्ना धार्मिक विचारहरू प्रकाशमा ल्याएका थिए । ग्रीसका दार्शनिकहरू, पर्सियामा जोरोप्टर, लाओत्से र चीनमा कन्फ्युसियसहरूले समाज सुधारका लागि धार्मिक विचार अगाडि सारेका थिए । समकालीन भारतमा ब्राह्मणहरूले सयौंको सङ्ख्यामा पशुबली दिने, कठोर धार्मिक अनुष्ठान गर्ने, असङ्ख्य कठिन धार्मिक मन्त्रहरू सिकाउने, राम्ररी संस्कार गरिएमा सम्पत्ति, सुस्वास्थ्य, दीर्घ जीवन, शक्ति प्राप्त हुने र ईश्वरको प्राप्तहुने साथै मृत्युपछि अर्को संसारमा पनि सुख प्राप्तहुने प्रचार गरेका थिए । हिन्दू धर्मको आस्थाले समाज नियन्त्रित हुनुपर्नेमा केही ब्राह्मणहरूले आफूलाई भगवानको जीवित अवतार भनेर भगवानलाई खुसीपार्न पशुबली तथा ब्राह्मणलाई जति बढी दान गर्न सक्थे त्यति बढी धर्म हुन्छ भन्ने कुराले सर्वसाधारण मानिसहरूमा चरम निराशा छाएको थियो । त्यही समयमा बुद्धले आफ्नो आस्था र विचारहरू सर्वसाधारण मानिसहरूमा प्रचारप्रसार गरे । उनले पशुबली गर्नु भनेको अनावश्यकखर्च हो, अप्ठ्यारा मन्त्रहरू रटेर केहीनहुने, ब्राह्मणले संस्कार गरिदिएबापत धेरै दानदिनु नपर्ने, ब्राह्मण भगवानको अवतार नभएको, उनीहरू अरू मानिस जस्तै आमाको गर्भबाट जन्मिएका भन्ने जस्ता यथार्थताको प्रचार गरे । अहिंसा, दान, प्रेमले मात्रै आत्मिक शान्तिहुने कुरा बताए । सार्वजनिक अस्पताल, इनार बनाएर सेवाका माध्यमबाट मानिसको दुःख हटाउन सकिन्छ भन्ने उपदेश दिए । उनले हिन्दू वर्ण प्रणालीको पनि विरोध गरे । मानिस आफ्नो कर्मले र गुणले ब्राह्मण र शूद्र हुने हो जन्म त आकस्मिक घटना मात्रै हो कुनै बाह्य ईश्वरीय सहयोगले होइन । व्यक्तिको नैतिकता र आध्यात्मिकताले मानिसले उच्च स्तर प्राप्त गर्ने हो भन्ने विचार अधि सारे । बुद्धले जादुगरीलाई पनि निरुत्साहित गरेका थिए । उनले जीवनमा मध्यमार्ग, बोली, मन र शरीरमा नैतिक शुद्धता अपनाएर मात्र बौद्धमार्गी भइने र निर्वाण प्राप्त गर्न सकिने उपदेश दिए(ऐजन, पृ. १०५-१६२)।

बाह्यतत्व

बुद्धको व्यक्तित्व आत्म-बलिदान, सत्चरित्र, आध्यात्मिक ज्ञानप्राप्तिले सर्वसाधारणलाई प्रभावित पारेका थिए । आध्यात्मिक महानता कै कारण उनका उपदेशहरू महत्वपूर्ण भए । त्यस्तै उनका शिष्यहरू सारिपुत्र, मोगालयन, महाकश्यप, आनन्दआदि जस्ता त्यागी भिक्षुहरूले बौद्धधर्मको विस्तारमा महत्वपूर्ण योगदान दिए । बौद्ध धर्मावलम्बीले स्थानीय एकाइहरूसँग समन्वय गरेर बौद्धदर्शन प्रचारप्रसार गरे जुन टाढाटाढासम्म फैलियो । बुद्ध दर्शनबाट प्रभावित भएर गैर बौद्धहरूले समेत बौद्ध धर्म ग्रहण गरे र सर्वसाधारणमा आध्यात्मिकताको विकास गर्नु भिक्षुहरूको एकमात्र लक्ष्य थियो । माया, प्रेम, सद्भाव, अहिंसाजस्ता भावनाले मानवको जीवन र विचारमा प्रभाव पार्यो । बुद्ध सारनाथ गएर पाँचजना ब्राह्मणहरूलाई पनि बौद्ध धर्म ग्रहण गराए र उनीहरूमार्फत बौद्ध दर्शनको प्रचार प्रसार गराए जुन भारतीय उपमहाद्वीप हुँदै तिब्बत, चीन, कम्बोडिया, जाभा, मलाया प्रायद्वीपमा बौद्ध धर्मको प्रचारप्रसार गरे । राजा अशोक आफू बौद्धमार्गी भएपछि बौद्ध धर्मको प्रचारप्रसार गर्न सयौं सङ्ख्यामा देश भित्र र देशबाहिर पनि भिक्षुहरू र धार्मिक प्रतिनिधि पठाएर बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसारमा योगदान गरे (दत्त, १९८०, पृ. १-४२) ।

बौद्ध धर्मको महत्व

भारतीय उपमहाद्वीपमा एक हजार वर्षभन्दा बढी स्थापित भएको हिन्दू धर्मलाई परास्त गर्दै बौद्ध धर्म दुई सय वर्षसम्म राजकीय धर्म रह्यो र विश्वको महत्वपूर्ण धर्म बन्न सफल भयो । बौद्ध धर्मको सफलताका कारण त्रिरत्न-बुद्ध, संघ र धर्म हुन् । बुद्धको व्यक्तित्वको कारणले बौद्ध दर्शनले संसारको ध्यान आकृष्ट गर्यो । राजघरानामा जन्म लिएर पनि आफ्नो भौतिक सम्पत्ति, परिवार, र सुखलाई त्याग गरे । राजशी जीवनलाई त्यागि जङ्गलको कष्टपूर्ण जीवनको अङ्गीकार गरे । आफ्नो राज्य, गृह, परिवार त्यागेर भीक्षाटन गर्दै, विश्वशान्तिको उपदेश दिँदै प्रचार प्रसार गरे । त्याग र तपस्या, शान्ति र अहिंसाका प्रतीक बने । उनले मानव दुःखको निरोधको उपायको लागि वर्षौंसम्म जङ्गलमा घुमन्ते जीवन बिताए र अन्त्यमा चार आर्य सत्य तथा आष्टाङ्गिक-मार्गले मानिसको दुःख हरण गर्ने उपाय बताए । बुद्धले संसारलाई आत्म संयम, परोपकारी र उदार हृदय लिन प्रेरित गरे र गरिरहेछन् । त्यस्तै संघमा रहने भिक्षुहरूको लागि पनि कठोर नियम बनाए । भिक्षुहरू ब्रह्मचर्य जीवन व्यतित गरेर पवित्र भइ धर्म प्रचारमा लाग्न प्रेरित गरे । संघको माध्यमबाट बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसार भयो । बौद्ध दर्शनको त्रिरत्न धर्म हो । वेदको प्रमाणिकतामा शङ्का गर्नु तर बुद्धले ज्ञान र विवेकको महत्वलाई जोड दिँदै तर्कलाई महत्व दिए । बुद्धले मानिसहरूको समान अधिकारलाई स्वीकार गरे । उनले शुद्र र स्त्रीले वेद पढ्न र सुन्न हुँदैन भन्ने मान्यतालाई अस्वीकार गरे । उनका अनुसार मानिस कोही पनि श्रेष्ठ वा नीच हुँदैन । धर्म सबैको अधिकार हो भन्ने कुरा प्रचार प्रसार गरे । त्यसपछि धेरै तल्लो जातका मानिसहरूले बुद्ध धर्मको ग्रहण गरे । त्यसरी नै बुद्धले मानवहरूलाई अहिंसाको पाठ पढाए । तसर्थ बौद्ध दर्शन वा धर्म आदर्शवाद र यथार्थवाद भएको

दर्शन वा धर्म हो । जुन अरु दर्शन वा धर्ममा पाइदैन (उपाध्याय, पृ. ५५५-५९०)।

बौद्ध धर्मले धेरै सर्वसाधारणलाई प्रभावित गर्न सफल भयो । सामान्य जनताहरूले मात्र हैन कैयौं तत्कालिन ब्राह्मण विद्वानहरूले पनि यो धर्म स्वीकार गरे । राजाहरू पनि बौद्ध धर्म अपनाउन पाएकोमा गर्व गर्दथे । ठूला ठूला धनी व्यापारीहरूले यस धर्मको प्रचारको लागि आफ्नो ढुकुटी खर्च गरे । दुधमा पानी फैलिए जस्तै समाजमा बौद्ध धर्म द्रुत गतिमा फैलन थाल्यो । बौद्ध धर्मको लोकप्रियता देखेर ब्राह्मणहरूले बुद्धलाई आफ्नो विष्णु देवताको नवौं अवतार मानि आदरका गर्न थाले । अर्कोतिर बौद्धधर्मले पिछडिएका जातिहरूको पनि विश्वास जित्न थाल्यो । यस धर्म अनुसार आफ्नो प्रयासले कर्म पनि बदल्न सकिन्थ्यो र शोषणबाट मुक्त हुन सकिन्थ्यो । पूर्वजन्मको कर्म भन्दा यस जन्मको कर्म महत्वपूर्ण भन्दै, जन्मले हैन कर्मले जाति छुट्याउँछ भनि बुद्धले प्रचार गर्नु भयो । यसले गर्दा यो धर्मले समाजका सबै जातहरूलाई प्रभावित गर्न सफल भयो । यस धर्मले जातीय भेदभाव र नारी तुच्छतालाई विरोध गर्दछ । बुद्धले नारीहरूलाई पनि हक दिलाउन र छुवाछुतको प्रथा निर्मूल गर्नतर्फ प्रचार प्रसार गर्नु भयो ।

संसार मूर्खतापूर्ण रङ्गभेद, जातिभेदले गर्दा हत्या हिंसा, आपसी घृणाले ढाकेको बेला बौद्ध धर्मले विश्व भातृत्वपन, माया र दयाले मात्र निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेर सिकाए । बुद्धको सन्देश सबै जीवहरूमा विभेद नगरी माया गर्नु हो । बुद्ध भन्दछन् 'रिसलाई दयाले विजय प्राप्त गर ।' उनी पुनः भन्दछन् मानव जातिको शक्तिको प्रमुख स्रोत दया र करुणा हो । रिस तथा बदला सहितको पासविक शक्तिले शान्ति ल्याउन सक्तैन । त्यसले त भन्नु कुरा हिंसा जन्माउँछ (ठाकुर, पृ. ४-९) ।

साधारण जीवनमै सजिलैसित मध्यमार्ग अपनाई मोक्ष प्राप्त गर्न सकिने हुनाले यो धर्मप्रति धेरै मान्छे ढल्किए । धेरै दुःख कष्ट भोगी बस्नु र धेरै भोगविलासमा मात्रै डुबिरहनु दुवैलाई बुद्धले नराम्रो मानेकाले सर्वसाधारणलाई बुद्धको यो सजिलो बाटो धेरै राम्रो लाग्यो । बौद्ध धर्मको प्रचारमा मुख्यतः राजाहरूको (अशोक, कनिष्क, अजात शत्रु आदि) नै ठूलो देन रहेको छ । विभिन्न धर्मका विद्वानहरू (सारिपुत्र, मौद्गल्यायन, महाकाल्यायन आदि) ले बौद्ध धर्म अपनाए । यसरी समाजमा मूलभूत क्रान्ति ल्याउँदै र आफ्नो सिद्धान्त प्रचार गर्दै बौद्ध धर्म तत्कालीन समाजमा तीव्र गतिले फैलदै गयो । यो धर्म चीन, तिब्बत, जापान, बर्मा, श्रीलंका, भियतनाम, कम्बोडिया, सुमात्रा, कोरियादेखि लिएर अफगानिस्तानसम्म फैलियो (बज्राचार्य, पृ. ४-६) । बौद्ध धर्मले आध्यात्मिक रूपमा हजारौं मानिसहरूलाई एकै सुत्रमा बाँधे, जसको सभ्यता, भाषा, चालचलन, आदि भिन्न थिए ।

निष्कर्ष

बौद्ध धर्म लगभग २६ सय वर्ष अगाडि स्थापना भएको धर्म हो । यो धर्मका प्रवर्तक सिद्धार्थ गौतम हुन् । उनी कपिलवस्तुका राजा शुद्धोधन र मायावतीका सुपुत्र थिए । बुद्ध धर्म हिन्दू धर्मकै परिणामबाट जन्मिएको

धर्म हो । छैटौं र सातौं शताब्दी अगाडि हिन्दू वर्ण प्रणालीमा कठोर सामाजिक विभेद थियो । हिन्दू धर्म भारतीय उपमहाद्विप मै फैलिएको थियो । वर्ण व्यवस्थामा माथिल्लो जात र तल्लो जात, छुत र अछुत गरी समाज विभाजित थियो । ठूलो भोज र यज्ञ यज्ञादिलाई प्राथमिकतामा राखिएको थियो । जसलाई उच्च जात र कुलीन वर्गकाले सञ्चालन गर्न सक्तथे । तल्लो वर्ग र तल्लो जातकाले यस्ता धार्मिक कार्यहरु सञ्चालन गर्न सक्तैन थिए । तसर्थ बौद्ध धर्म तल्लो जातको मशिहा बनेर आयो । यो जीवन पद्धतिको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रह्यो (दाहाल र खतिवडा, पृ.१७२)।

राजा शुद्धोधन आफ्ना छोरा शक्तिशाली सम्राट बनून् भन्ने चाहन्थे । तर सिद्धार्थले आलिसन महल, र आफ्ना साथीभाइ त्यागेर सन्त बने । सन्त बनेपछि ब्राह्मणहरुको सिद्धान्तको गहिरो अध्ययन गरे र ख्याति प्राप्त गुरुहरुको चेला बने । उनले सिद्धान्तहरुलाई व्यवहारमा उतार्ने प्रयत्न गरे । तर उनले खोजे जस्तो मुक्तिको मार्ग भेटाउन सकेनन् । त्यसपछि आफ्ना गुरुहरुलाई त्यागेर ६ वर्षसम्म कठोर ध्यान र तपस्यामा लीन भए । उनले कठोर तपस्याबाट मुक्ति प्राप्त हुन नसक्ने घोषण गरे । ६ वर्षको कठोर साधानापछि उनलाई ज्ञान प्राप्त भयो । जसबाट उनी ज्ञानी मानिस, बुद्ध बने ।

गौतम बुद्धले शरीरलाई धेरै सुविधाहरु दिने वा अत्यधिक तपस्यामा लिन हुने कुरा गरेनन् । उनले हिन दूहरुले जस्तो धेरै कर्म-काण्डलाई प्राथमिकतामा दिने कुरा गरेनन् । उनले बढी केवल ज्ञान प्राप्तिमा जोड दिए । फलस्वरूप उनका समयका प्रभावशाली र शक्तिशाली मानिसहरुलाई प्रभावमा पार्न सफल भए । पछि मगधका राजा बिम्बिसार, कोसलका राजा, उज्जयिन र राज्यका राजगुरु महाकत्ययन उनका चेला बने (सांस्कृत्ययन, पृ. ३९३) ।

बुद्धले उनको युगको सामाजिक-आर्थिक प्रणालीलाई निषेध गर्ने कुरा गरेनन् । हिन्दूहरुको पूजाहरु वा धार्मिक अनुष्ठानहरुमा अत्यधिक खर्च गर्ने कुरा उनले मन पराएनन् । उनी हिन्दू धर्ममा रहेको कुरीतिलाई मात्र हटाउन चाहन्थे । बुद्ध धर्मले हिन्दूहरुको दैनिक सामाजिक जीवनमा प्रभाव पारे र यो जीवन्त र शक्तिशाली धर्मको रूपमा भारतीय उपमहाद्वीपमा रहँदै आएको छ ।नेपालमा बौद्ध धर्म सम्राट अशोकले २४५ इ.पू. मा लुम्बिनी आएर अशोक स्तम्भ निर्माण गरेपछि प्रचार भयो । उनले नेपालमा आएर सयौंको सङ्ख्यामा बौद्ध चैत्यहरु, पाटी पौवाहरु, इनार, हस्पिटलहरु निर्माण गरे । उनले बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसारको लागि आफ्ना मानिसहरुलाई टाढाटाढासम्म पठाए । उनको समयमा बौद्ध धर्म अफगानिस्तान, सिरिया, इजिप्ट, तिब्बत, नेपाल, वर्मा, श्रीलङ्का र थाइल्याण्डसम्म फैलिएको थियो (बज्राचाय, पृ.४-६) ।

बुद्ध धर्ममा कुनै द्विविधा छैन, काल्पनिकता पनि छैन, सप्रमाण जीवनजिउने पद्धतिको सङ्केत गरिएको छ । समयमा ज्ञान र भक्तिमार्गको रूपबाट बुद्धत्व प्राप्त गर्नसकिन्छ । मानवजीवनमा देखिने विभिन्न विकृतिहरु यही ज्ञान र भक्तिको अभावबाट सिर्जित भएका हुन्छन् । तिनैले मानवजीवन कष्टकर भएको छ । धर्मको नाममा

विश्वमा रक्तपात भइरहेको छ । धर्मको आडमा ठगी भइरहेको छ, मानवविनाशका कारण भएको छ । धर्मलाई आफ्नो स्वार्थको हतियार बनाइरहेको छ । आज विश्वमा युद्धका विभीषिकाहरू मडारिरहेका छ, र मानवजीवन सन्त्रासयुक्त छ । मानव मस्तिष्क गलत सोचबाट ग्रसित छ । बुद्ध धर्मको सन्देशले शान्ति स्थापना गर्न र मानवतावादको प्रवर्द्धन गर्ने हुँदा यसको महत्व दिनप्रतिदिन बढ्दो छ । बुद्धको उपदेश मानवजीवनको सुख र सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने साधन बनिरहेको छ । शान्तिका अग्रदूत भगवान बुद्धले दिएको मध्यमार्ग वैज्ञानिक तथा यथार्थवादी छ (गुरुङ, २०६०, पृ. ७४-७५) ।

बौद्ध दर्शनले मनमा रहेको अशुद्धतालाई र अस्थिरतालाई हटाउँछ । कामुक इच्छाहरू, घृणा, नराम्रो इच्छा, आलस्य, बेचैनी, सन्देह, शङ्काहरू हटाउँछ र ध्यान एकीकृत गर्न, सचेत बन्न, बौद्धिक क्षमता र इच्छाशक्ति बढाउन, विश्लेषणात्मक क्षमता वृद्धि गर्न सहयोग गर्छ । साथै शान्तबन्ध, आत्मविश्वासी हुन र अन्तिमसम्म निर्वाणतर्फ डोर्याउँछ । स्थानीय जनविश्वास र अभ्यासहरू सामञ्जस्य गर्दै बौद्धधर्मको अभिन्न अङ्गबन्दै भारतीय उपमहाद्वीप हुँदै दक्षिण पूर्वी एसिया, उत्तरी तथा मध्यएसिया, तिब्बत, मङ्गोलिया, चीन, कोरिया र जापानसम्म फैलियो; साथै आजभोलि बुद्ध धर्म युरोप र अमेरिकासम्म फैलिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

केथ, ए.वि.(सन् १९२३). बुद्धिष्ट फिलोसोफीइन इन्डिया एण्ड चाइना. अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

बज्राचार्य, प्रकाश. (सन् १९८०). बुद्धकालिन समाजमा बौद्ध धर्मको प्रचार. आनन्दभूमि, ८(६), काठमाडौं
: आनन्दकुटी विहार गुठी ।

गुप्ता, गजेन्द्र. (सन् २०२३). द रिलेसनसिप बिटुइन बुद्धिस्ट राइट लिभिंहुड एन्ड ट्युमन राइट्स.

लुम्बिनी प्रभा, ८, लुम्बिनी : बौद्ध विश्वविद्यालय ।

गुरुङ, अ.(२०६०). बौद्ध दर्शन : शान्तिको धरोहर. काठमाडौं : श्रीमती ज्योती गुरुङ ।

चोप्रा, पि.एन.(सन् १९८३). बुद्ध र उनको धम्म. नयाँदिल्ली : एस चन्द्रकम्पनी लिमिटेड ।

तामाङ, सि.(२०६६). तामाङ जाति. ललितपुर : वरुण तामाङ ।

दत्त, एन.(सन् १९८०). अर्लि हिस्ट्री अफ द स्प्रेड अफ बुद्धिज्म एण्ड बुद्धिष्ट स्कूल. अल्लाहाबाद : राजेश पब्लिकेसनस् ।

दाहाल, पेशल र खतिवडा, सोमप्रसाद. (२०५८). नेपाली समाज र संस्कृति : एक परिचय. काठमाडौं :
एम.के. पब्लिसर्स ।

पाण्डेय, म.(२०६५). बुद्ध दर्शनको इतिहास. काठमाडौं : पैरवीप्रकाशन ।

मोल्लोय, एम.(सन् २००१). एक्सपेरियन्सिड द वर्ल्ड्ज् रिलिजन्स्, ट्रेडिसन, च्यालेन्ज एन्ड चेन्ज. लन्डन : मे

फिल्ड पब्लिसाइजिङ कम्पनी ।

वर्मा, जे. के. (सन् २००६). लर्ड बुद्ध. दिल्ली : राजापकेट बुक्स ।

शर्मा, चि. र शर्मा, नि. (२०६६). शिक्षाका आधारहरू. काठमाडौं : एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

सांस्कृत्यायन, राहुल. (सन् १९४४). दर्शन दीगदर्शन. इलाहाबाद : किताब महल ।

आचार्य, तिलकराम. (सन् २०२०). आधुनिक शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त र बौद्ध त्रिरत्नको अवधारणा.

प्रज्ञा, १(१), लुम्बिनी : बौद्ध विश्वविद्यालय ।

उपाध्याय, वलदेव. (सन् १९४६). बौद्ध दर्शन. बनारस : शारदा मन्दिर ।